

Октябрь 30 – ден ноябрь 30 – ге чедир чылыг, чырык өртектөрүнүн игенкейлиг чыылгазының шалыпчы айы.

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 135 (16593)
2002 чылдың
НОЯБРЬ 21,
четверг
Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

**ӨРЕҢЕР БАР БЕ,
ДҮРГЕН САНАЖЫҢАР**

ТӨДӨП ТУРАРЫ ЧАРЖЫНЧЫГ

Чылыг, электри энергиясында өрелерни төлээриниң талазы-биле шалыпчы айны чарлаанындан бээр оон ийги он хонуу төнген. Өрелерниң чыылдазы улам чылавышаан.

Ноябрь 18-тин медээзи-биле алырга, электри энергиязы дээш кожууннар шалыпчы айда 251425 рубльди төлээн. Электри энергиязының чыылдазы дээш кожууннарда ажылдап турар комиссиялар бо эрткен хонуктарда 1566 бажыңарга чедип, 373389 рубльдиң квитанциязын чурттакчыларга бижип берген, 600 кижини сагындырган, 183 бажыңарга электри энергиязын бээрин түр соксаткан.

Электри энергиязының чыылдазының талазы-биле нарын байдал көдээ кожууннарда тургустунуп турар. Тодаргайлап көргүзере мындыг. Тес-Хем кожуунун электри энергиязы дээш өреси, октябрь 10-нун байдалы-биле алырга, 1,090 муң рубль, бо хүннерде төлээн акшазы 7456 рубль, Танды кожуунун өреси 1,669 муң рубль, төлээни 5300 рубль, Каа-Хем кожуунун өреси 612 муң рубль, төлээни 13167 рубль. Электри энергиязының чыылдазын чамдык кожууннарның удуртур-баштаар даргалары улуг-ла херекке албайн турарын үстүнде каш чижектер бадыткап турар.

Чылыг энергиязының өртээниң чыылдазының талазы-биле байдал Кызыл хоорайда дүвүренчиг. Хоорайның чурттакчыларының болгаш бүдүрүлге, албан организацияларның өреси 34 млн. рубль четкен. Чылыг энергиязының чыылдазының шалыпчы айында 8 млн. рубльди чыыры планда көрдүнгөн, бо хүннерде чурттакчы чондан чыып алган акшаның ниити түнү чүглө 515 муң рубль. Хоорайда ажылдап турар комиссияларны ажил кылбайн турар деп чугаалап болбас. Олар бо эрткен каш хонуктарда 4286 бажыңарга чедип, 900 ажыг кижини сагындырып, 3,470 муң рубльдиң квитанциязын бижээш, чурттакчыларның холунга тудускан, 1986 чурттакчыларны сагындырган.

Кызыл хоорайда чылыг, чырык дээш эң-не хөй өрелиг организациялар: хоорайның өөредилге килдизи – 528,8 муң рубль. Тываның күрүне университеди – 339,6 муң рубль, пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгези – 202,8 муң рубль, республиканың №1 поликлиниказы – 151,5 муң рубль, консультация-диагностика эмнелгези – 278,8 муң рубль, геология экспедициязы – 123,6 муң рубль болгаш өске-даа организациялар хамааржыр.

Чылыгының, чырыктын ажыын көрүп оргаш, ону төлээрин утуп болбас, баш удур төлеп алырынче сагыш салыры – чурттакчы, хамааты кижиниң дорт хүлээлгези ышкажыл.

Сергей ХЕРТЕК.

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартыында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизинерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.

Организацияларга – 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.

Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагыдылга – 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелинин кожууннарда салбырларының аразынга «Шын» солуннун чагыдылгасынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейин эгелээнин чарлап тур бис. 2003 чылдың бирги чартыында чагыдылга МӨӨРЕЙИНИҢ негедделери мындыг:

— харылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганы организастаан салбырларга чагыдылга кампаниязының түңнелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

- бир I-ги чер — 1000 рубль
- ийи II-ги чер — 800-800 рубль
- ийи III-кү чер — 600-600 рубль
- «Эң хөй чагыдылгалыг сумунун почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;
- ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейиниң түңнелдерин үндүрүп тура, тус-тус черлерде чурттакчы чоннун, өрелерниң санын, ниити сандан чагыдылганың хуузун кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелинин бергени медээдиндадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып, шаңнап-мактаары көрдүнгөн.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдың ноябрь 19-та № 196-198 Чарлыктары-биле республиканың ачы-хавыяалыг мурнакчы кижилерин шаңнаан.

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

Харылзааны хөгжүдеринге ачы-хавыяазы, хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы болгаш 60 харлааны-биле «Тыва харылзааинформ» ФКУБ-тун начальнигинин хүлээлгезин күүседип турар Эрес-оол

Александрович МОНГУШТУ шаңнаан.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Кадык камгалалынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызының Перинатальдыг төвү-

нүн кол акушери Валентина Кертик-ооловна МОНГУШТУ шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлүг бижии-биле

Ачы-хавыяазы болгаш республикага өрт халавын чайладырынга билдилиг хөделиишкини дээш Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле Сибирьин девискээр төвүнде МИ-8 вертолеттун экипажы вертолеттар звено-

зунун командири Сергей Михайлович ПОРФИРЬЕВИ;

Вертолет командири Сергей Михайлович ЗУБОВТУ;

Ужудукчу-штурман Владимир Александрович БОГДАН-НЫ шаңнаан.

Ачы-хавыяазы болгаш тыва литератураны хөгжүдеринге киирген үлүү болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелин тургусканының 60 чылынга холбаштыр «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Чогаалчы Алексей Дүгер-ович АРАПЧОРГА;

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Чогаалчы Дандар-оол Дыртыкович САРЫКАЙГА тывыс-кан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлүг бижии-биле Чогаалчы Зоя Алдын-ооловна НАМЗЫРАЙНЫ; Чогаалчы Көк-оол Допуевич ЧАМЫЯҢНЫ шаңнаан.

Декабрь 1
— ТР-ниң
Улуг
Хуралының
Төлээлек-
чилер
болгаш
Хоойлужу-
дулга
палатала-
рының
депутатта-
рының
катап
соңгулда-
ларының
Кызыл
хоорайга
болур хүнү

ЭДУАРД НАКСЫЛДЫҢ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттары

НУРЗАТ

Валентина Чүктээровна
Ленинградский № 2 округу

КАНООЛ

Анриан Ондарович
Молодежный № 3 округу

КУУЛАР

Светлана Сарыг-ооловна
Первомайский № 4 округу

СЕНДАЖЫ

Любовь Сагдыевна
Строительный № 5 округу

ИРГИТ

Борис-оол Морзекович
Чеховский № 8 округу

ХОЮГБАН

Амур Сатович
Автомобильный № 9 округу

ДОНГАК

Ноябрин Комбуевич
Калининский № 10 округу

ВЛАСОВА

Вера Александровна
Лопсанчап № 12 округу

МАСТЕРлер командазы

(Материалды Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттар Н.ДОНГАК, Б.ИРГИТ оларның халас шөлүнге парлаан).

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Московский №11 соңгулда округундан кандидат Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ

1961 чылда Каа-Хемниң Илбинка суурга төрүттүнген. Кызылдың №2 школазын 1969 чылда дооскан. 1970-1972 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Моолдун чонунга шериг-техниктиг дузаламчыны көргүзөргө идекпейлиг киришкени дээш, "Моол араттың кувискаалы" деп медаль-биле шааннаткан.

1974-1979 чылдарда Ленинградтын күрүне университетинин философия факультетинге өөрөнгөн. Оон соонда Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда салбырынга, Кызылдың башкы институтунга башкылаан. 1982-1985 чылдарда Москваның Крупская аттыг педуниверситетинин аспирантуразынга өөрөнгөн. Оон келгеш, Кызылдың башкы институтунга улуг башкы, философия факультетинин деканы, профком даргазы болуп ажылдаан. 1992-1998 чылдарда ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының болгаш ТР-ниң Президентинин национал болгаш политиктиг айтырылдар талазы-биле чөвүлекчизинин, ТР-ниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүнүнүн албан-хүлээлгезин күүсеткен. 1997-1998 чылдарда ТР-ниң көшкөн чон-биле ажылдаар (миграция) албанының удуртукчузунга ажылдаан. 1998-1999 чылдарда Кызыл хоорайның "Хем-Белдири" солунунун политиктиг тайылбырлаачызы турган. 1999-2000 чылдарда Санкт-Петербургтун "Калачакра" буддий хүрээзинин хөй-ниитичи парлалга секретары болуп, күрүне университетинге башкылап турган. 2000-2001 чылдарда ТР-ниң Президент Администрациязының Тываның информтастыг айыыл чок чорук талазы-биле

ажылдакчызы турган.

ТР-ниң Дээди Советинин болгаш Кызыл хоорай Советинин сөөлгү чыыштарының улус депутады чораан. Россияның философия, педагогика ниитилелдеринин болгаш РФ-тиң түрк чоннарының Конгрессинин база Россияның Тайбың камгалал комитетинин күүсекчи комитеттеринин кежигүнү.

В.В.Багай-оол Тывага болгаш Кызылга политиктиг, социал-экономиктиг, хөй-ниитичи турум чорукту болгаш нациялар база шажыннар аразында чөпшээржилгени, эп-найыралды чедип алыр дээш үргүлчү демисежиш чоруур.

Кандидаттын программазының кол-кол тезистер:

- Соңгукчуларның чагыгыларын, саналдарын Кызылдың чаа мэри-биле кады шиитпирлээр.

- Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары-биле сырый харылзааны тургускаш, бир демниг ажылдаар.

- Хоорайның хөй национал чурттакчыларының болгаш язы-бүрү чүдүлгелеринин аразында эп-найыралды, социал-экономиктиг, хөй-ниити, политиктиг турум чорукту улам ынай бижыктырар.

- Тыва Республиканың хоойлужудулгазын хөгжүдүп сайзырадырынче кичээнгеини салыр. Соңгукчуларның соңгулдага кээринин хуузу 25 азы 33 хууга чедир кызырар хемчегни алыр.

(Халас парлаан).

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга Ленин №12 соңгулда округундан кандидат Григорий Дюрбюевич САРЫГЛАР

Барыин-Хемчик кожуунун Шекпээр суурга төрүттүнген. 1978 чылда Шекпээр ортумак школазын, 1985 чылда Красноярскиде күрүне башкы институтун дооскан соонда, Кызылда башкы училищезинге күш-культура башкызы бооп ажылдап эгелээн. 1987 чылда Красноярскиниң күрүне кедээ ажыл-агый институтунун Тывада салбырынга улуг башкы бооп ажылдаан. 1995-1999 чылдарда ТР-ниң Аныяктар херектеринин талазы-биле яамызынга килдис эргелекчизинден сайыттың оралакчызынга чедип албандужаалдарга ажылдаан.

1999 чылда РФ-тиң Президентинин чанында күрүне албанының академиязын дооскаш, ийиги дээди эртемни чедип алган. Оон дараазында чылда РФ-тиң Чазаның чанында өре-шире төвүнүн Тыва Республика талазы-биле салбырының удуртукчузунга, ТывКУ-нун күш-культура теориязының болгаш методиказының кафедрасынга улуг башкы бооп ажылдаан. 2002 чылдан өөредилгеден дашкаар ажыл талазы-биле проректор бооп ажылдап чоруур. "ТР-ниң болгаш РФ-тиң күш-культура болгаш спортунун тергиини", "Россия спорттун хоочуну" аттарның эдилекчизи, волейболга Бүгү-эвилел чергели судья. Кадайлыг, үш уруглуг. Педагогика эртемнеринин кандидаты.

Оон характеринин эң үнелиг шынарлары — ажылын эки

билири, энергиязы болгаш принципалды.

Кандидаттын программазының кол тезистер:

- Кадык-чаагай амыдырал дээш, культура болгаш спортту хөгжүдери база чонунуң чаңчылдарын хевээр арттырары дээш республика аныяктарының ортузунга ажылдарны чорудары;

- Уругларның, аныяктарның, пенсионерлеринин, инвалидтеринин социал камгалалы;

- Республикага дээди, тускай ортумак, профессионал өөредилгени улам ынай хөгжүдөргө дээштиг хемчеглерни боттандыраары;

- Тываның күрүне университетинин материал-техниктиг баазанын калбартыры болгаш бижыктырары;

- Найысылал мэриязы болгаш Тыва Республиканың Чазабиле кады округтун соңгукчуларының чугула айтырыгларын шиитпирлээр;

- Коммунал болгаш харылзаа ачы-дузазының талазы-биле округтун чонунуң хандырылганын экижидери.

Хүндүлүг соңгукчулар! 2002 чылдың декабрь 1-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга Ленин №12 соңгулда округундан депутаттын кандидаты эртем-билиг, спортчу болгаш эртемден Григорий Дюрбюевич Сарыглар дээш бадылаашкынарны бээринче Силерни кыйгырдывыс!

Г.Д.САРЫГЛАР
СИЛЕРНИҢ ШИЛИГЕНЕРГЕ ТӨЛЕПТИГ!

Деткички бөлүк.
(Халас парлаан).

ЧУДУ-КАРАЗЫН КАЙГАДЫМ

Сөөлгү чылдарда мал бажын өстүрер дижиш, бир каш совхозтарны күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге (ККБ) даа кириди. Оларның санынга Мөңгүн-Тайганың "Малчын" болгаш "Мөген-Бүрөн" ККБ-лер база хамааржыр.

2002 чылдың октябрь төнчүзүнде бо ийи ККБ-лерниң шээр малын Кызылдың "Тыва эът" бүдүрүлгезинге дужаады. Бо комбинаттын мал өлүрүр цегинге, малды черле канчаар өлүрерин хайгааракчылап көрүп тургаш, кайгадым. Бажын одура кезип каан хойну кежин сывыра соптар "барабан" дижири борбак демирге соя соптар чораан. А ол хойнуң чаа шупту кежинге баар болду, хайыраан чаг, чамдык эъттери база-ла кешке баар чораан.

Ындыг кешти хере чадарга, хердинмес болур чүве. Комбинаттын бир ажылчынынга чугаалаарымга, мастери хевирлиг кижи "оон өске арга чок" деп харыялады. Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксында чогум мал согар цех бар. Бо цехте мал согарда, мынчаар кончуг чуду-каралавас. Кежин кончуг таптыг чулгааш, ол-ла доран хере чадып каар.

Кызылдың эът комбинатында ажыл төнгөн соонда, кежээки үеде көргөш, кайгап хараадывыс. Ында-мында октагылапкан чумур, сайгырак, кергиек, безин чадарда эдир чаглары бар болду. "Малчын" ККБ-ниң специлистери хараадап чугаалажып турду. Хөөкүй малды ол хире азырап алгаш, ынчаар чуду-каралаарга берге-дир.

Василий ХОМУШКУ.
Мугур-Аксы суур.

Соңгулда чорудулгаларын доозар кылдыр төлээлеттирген албан-дужаалдыг кижии дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

2002 чылдың ноябрь 20 № 53 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың ноябрь 15-те №70 доктаалын езугаар Тере-Хөл кожуунуң Төлээлекчилериниң тус чер хуралының депутаттарының соңгулдаларын 2003 чылдың февраль 2-де эрттирерибиле, а олышкаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының кожуунда чогубиле холбаштыр, “Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадлалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлунуң 83 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Чазак

Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Дандар Дандар-оолович Ооржакты төлээледир, Тере-Хөл кожуунуң тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар, “Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадлалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлуда “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунда көрдүнгөн өске-даа соңгулда чорудулгаларын ботгандырар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы
Ш.Д.ООРЖАК.

ТР-НИҢ ЧАЗААНДА ЭТ-ХӨРӨҢГИНИ КАМНААР, АЖЫКТЫГ АЖЫГЛААР

Тыва Республиканың Чазаның калбак хуралы ноябрь 13-те болуп эрткен. Республиканың яамыларының, комитеттериниң, ведомстволарының харысалгалыг ажылдак-

чылары, бүдүрүлгелериниң, албан организацияларның удуртукчулары, кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргалары болгаш өскелер-даа ооң ажылынга киришкен.

ТР-ниң девискээринде федералдыг, республика, муниципалдыг өңчү-хөрөңгини камгалаар болгаш ажыктыг ажыглаар талазы-биле чорудуп турар хемчеглерниң дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң эт-хөрөңги харылзааларының сайыды Ш.С.-К.Куулар кылган. Тускай комиссиялар республиканың болгаш тус черлерниң күүсекчи эрге-чагырга органнының төлээлекчилериниң киржилгези-биле республиканың девискээринде күрүнениң болгаш муниципалдыг өңчү-хөрөңгилерниң даңзылаашкынын чоруткан болгаш оларны камгалап турарының байдалын көргөн. Республикада федералдыг өңчүге —

243, республикага — 345, муниципалдыг өңчүге — 640 организация хамааржып турар.

Өңчү-хөрөңгиниң даңзылаашкынын чоруткан түңгүлүндө, 908 объектиниң ээзи чок, үптеттинген болган. Оларның иштинден федералдыг өңчү-нүң — 56, республиканың — 84, муниципалдыг өңчүнүң — 388 объектизи илерээн. Көдээ ажыл-агыйга 599 эт-хөрөңги хамаарышкан. Ынчангаш көдээ ажыл-агый эт-хөрөңгиниң камналгазы багайын хуралга демдеглээн.

Хуралга бүгү хевирниң өңчүзүнү камналгазынга, ажыглаалыг ханы анализти берген, четпестерни илереткен, ында байдалды үндезинибиле экижидери хунун чугула айтырыгы болу бергенин айыт-

кан. Хуралга 14 кижии санал бергеш, четпестерни дүрген эдеринче кол кичээнгейни угландырган. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган.

ТР-ге чер кадастрын кирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар болгаш чер харылзааларын хөгжүдөр дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. Ол ышкаш 2003 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар санаан санчурагаларының (прогнозу-нун) дугайында айтырыгны чугаалашкан. Үстүндө айтырган болгаш хун чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны Чазак кежигүннери чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кыштаглаашкын

АҢАА БЕЛЕТКЕЛИВИС МЫНДЫГ

2002 чылдың ажыл-агый чылы доостурунуң кырында келген. Мал ажылдыг кижилерниң үрде манаан ак хары Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээрин база-ла шыва алы берген. Бистиң экономикавыстың кол адыры мал ажылы болганда, ук кожуунуң ажыл-агыйлары чылды кайы хире төндүрүп, кыштаглаашкынче кандыг белеткелдик киргениниң дугайында каш айтырыгны кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелериниң начальниги Галина Ким-ооловна ОНДАРДАН сонугулаан мен.

— Мал бажының эвээжеп, харын-даа төнер чедип турары харааданчыг. Ооң кадында оорларның бажы мырынай эттенген — деп, ол чугаазын эгеледи. — Каш малды өстүрер хамаанчок, чарыгдар чылдагааннар хөй-дүр. Чижээ, сумуга кижии чок апарган болза, бир-ле дугаарында, совхоз директорунга келир. Совхозтар турар шагда өлгөн-даа кижини, өлгөн-аажы-төлдү-даа аыткарып, хандырып турган болдур ийин. А алган өре деп чүве шуут эгитпес, чоннуң белен чүвеге өөрөнгени-даа кончуг-дур.

— Галина Ким-ооловна, чүү-даа чүвеге чылдагаан турар болгай. Бо бүгүнүң кол чылдагааны чүдөл, ону доктадырының айтырыглары кандыг деп боаар силер?

— Манаа, бир-ле дугаарында, кадр айтырыгына доктаап болур мен. Ылангыя бо үеде мал ажылында ажылдап артып калган тускай эртемниг специалистер ховартаан. Берге үе эгелээрге, олар ажыл, амдыралының аайыбиле шупту тарай халчы берген, а амгы үеде аныктардан ажылдаар күзөлдүг, ажылдап билир кижилер эвээш-тир.

База бир кол чылдагаан — бүдүрүкчү малдарже кичээнгей салбастаан, малдың учет-отчедунуң чедир кылдынмай турары улуг салдарны чедирип турар. Ынчангаш келир чылдың бюджетинче кызып кирип тургаш, тарылга пунктуларын

диргизер планниг бис. Таптыг алыр болза, бистиң кожуунда, сумуларда-даа уксаалыг кошкар, хуна, бугалар чок бис. Мал бажының кудулап турарының бир көскү чылдагааны ол. Ынчап кээрге тарып боозадылга черле кедилиг апаар ышкаш. Чүглө үре херек, тарып тургаш, боозадылганы кылырга, малдың продуктулуг чоруу көвүдээр. Чогум кожуунга хамаарыштыр алыр болза, хуу чоннуң малының бүгү хевиринде өзүлдө бар, а бүдүрүлгелерниң кудулап турар. Мал тудуп турар хуу чоннуң хөй кезии суму, суурларда болган соонда, суму чагыргаларына езулуг-ла мал ажылын эки билер, хуу чоннуң малының учет-отчедун демдегледер көрүп олурар, оларның ветеринарлыг чагырларын күүседип, вакцина-биле эмнээш-кинни кылбышаан, чаңгыс аай угланьышкыныг ажыл чорудар тускай кижилер ажылдаар болза кедилиг деп көрүп турар бис.

— Чеже тонна мал чемий кылдынганыл, кыштагларның ниити байдалы болгаш черле кыштаглаашкынга белеткел ажылдары кайы хире чоруттунган ирги?

— Октябрь 1-ниң байдалыбиле алыр болзувусса, кожуунда ниитизи-биле ажыл-агыйларның бүгү хевиринде мыйыстыг бода мал 10402 баш четкен, оларның аразындан инек — 4076, хаван — 916, өшкү, хойнуң саны 71769 баш, чылгы — 2645 база 603 куш аймаа

бар.

Ажыл-агыйларны аңгылап көөр болза, араттарда бода мал — 943, инек — 370, хаван — 157, шээр мал — 10043, чылгы саны 248 база куш аймаа 95 болуп турар. А көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде бода мал — 94, ооң иштинде инек — 74, өшкү, хой 6054, чылгы — 271, артканы хуу чоннуң малы болуп турар.

Кол ажылывыс мал адыры болгаш мал чөмнериниң белеткелинче бо чылын кол кичээнгейни салып, сизген белеткелиниң планын күүсеттинген деп чугаалап болур. Ниитизи-биле 11551 тонна сизген белеткелтинген база ол ышкаш 49 тонна сула бар.

Кожуунда ниитизи-биле 138 кыштагже араттар, хуу-даа чон, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери көжүп кирген. База ол ышкаш 138 кыштагта 230 бажың бар, 7 кижии кидис өглерде. Кыштаг бүрүзүнде сизген сөөртүнгөн. А көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден эң-не хөй — 15 кыштаг. Иймеде, араттарның 2 кыштаг, арткан 11 кыштагы хуу чон ээлеп турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден Иймениң “Кызыл-Чыраа” бүдүрүлгезинде хөмүр дүжүртүнгөн, 2 кыштагының ээлери чырык-биле хандыртынган, артканнарының чырык дамчыдар сывырындактарын оор алган болуп турар. Кыштагларже суг сөөртүр 6 тракторну быжыглаан. Ынчангаш бо хунерде берге айтырыгларның бирээзи — суг сөөртүлгези болгаш дус-биле хандырылган.

Мооң мурнунда кыштаг бүрүзүнге чырык хып турда, кодан бүрүзү радиону дыңнап, телевизорну көрүп турган. Ам байдал элээн нарыыдаан. Баяларны чоок кыштагларга кылы-

рын көрүп турар база дизельдик мотор тургузупса, суг айтырыгы шийтирлеттине берип болурунун байдалы бар.

Мал кадарчылары малдың халдавырлыг аарыныга удур чуулданы күзүн чоруткан, дуста, өске-даа эм аймаа-биле бо чоокку үеде ажырбас боор деп идегеп турар бис. Мал кодурунун демдектери амдызында билдиртпейн турар.

— Кадарган малынга ээ-харысалгалыг, ажыл-ижги өскелерден эки талазынче ылгалдыг ажыл-агыйлардан кымнарны адап болурул, Галина Ким-ооловна?

— Ниитизи-биле алырга, чон рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр амдырап, ажылдап, сайгарлып өөрени берген деп чугаалап болур. Мал өстүрүп, чер ажылы кылып, харын-даа кожуун чергелиг биче сайгарлыкчыларның саны немежи оорары өөрүнчүг. Аңаа хамаарыштыр чаа чүүл — Алина Шулуевна Монгуш деп сайгарлыкчы чоокта чаа тараа далганнаар дээрбени ажыдып алган. Бо чоок-кавының араттары, тараа тараан кижилер анаа далганнадып-даа алыр, тараазын саткаш, акшаланып-даа турарлар.

База ол ышкаш араттардан Хөндөргейниң “Даг-Ужу” деп черде Монге-Назын Ондарның, Шеминиң “Мерген” ажыл-агыйы, Иймеде, Сесегеде дээш, эки ажылдыг араттарны хөйү-биле адап болур. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге хамаарыштыр оларның мал кадарчыларында одаар хөмүр, далган-тараазы база чедиртинген. Мен бодап көөрүмге, амдызында кымда-даа улуг хомудал чок.

— Сөөгү үеде төрүүр мал кадарчыларынга акша дузаламчызын берип турганы,

оларның база хензиг-даа бол, хөй-агдын көдүрүп турар болгай. Бо талазы-биле силерниң кожуунда байдал кандыгыл?

— Бо айтырыг, шынап-ла, чоннуң сонугурагалыг дыка-ла хаара тудуп турар дизе, чазыг болбас боор. Ынчалза-даа моон сонгаар ону алырының, бээриниң чуруму өскерилген. Чижээлээрге, бо чылын дотация акшаларны төрүүр бега, хаванга бээр дээн. А ону кижии бүрүзү алыры болдунмас. Бо таварылгада 4-5 хире төрөл бөлүк чыгып, малын кадып алгаш, бир-ле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативи ажыдып алыр. Шак мындыг арга-биле документизин белеткеп киригеш, дотацияны алырының аргазы ол болур. Ынчангаш ам арат дивес, а хуу улустун төрөл бөлүк акша алыр аргазы ол.

Төрүүр инек акшазын бичии ферма ажыткаш, ап болур. А хуу чонга хамаарыштыр бо айтырыгның шийтирлеттинери чыл төнчүзүндө болур. Төрүүр мал бажын өстүрүп дээш дузаламчы акшалар берип эгелээн соонда, ол акшаларны чогуур сорулгазынга үлөп бербейн, шын эвес чарыгдан фактыларны илереткен бис. Езулуг алыр ужурлуг малчыннарга ол акшалар четпейн барган. Өскээр чарыгдан деп илереттинген фактыларны истеп тывары-биле документилерни белеткээш, чогуур органның кириген бис.

Ынчангаш малдыг кижии бүрүзүнге көрдүнгөн чийгелделери, дузаламчы акшалары чедип турар кылдыр демниг ажылдаар дээш, тускай планниг ажылдарны тургузуп алган, ол езугаар ажылдап эгелей берген бис.

Чимисмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

Бүдүрүлгө - рынок

ХАНДЫРЫЛГАЗЫНДА - БАРЫЫН ЗОНА

Чөөк-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда чоннун амыдыралы-биле таныжар база «Шын» солуннун чагыдылгазының дугайында суртаал ажылы чорудар дээш көдээ ажил-агый килдизиниң эргелекчизи Чимисмаа Херел-ооловна Монгушка удурткан бөлүк Кызыл хоорайдан барыын талаже углай хаптывыс.

Бир дугаарында барган ажил-агыйыс — «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгезинин Чадаана участогу. Бедик-бедик тейлер дег кылдыр овааланган, довурак, элезин, сай болгаш улуг даштардан бүткен

даш-биле хандырып турар. Бо чылын ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун Чадаана участогунга дыка-ла дузалаанын Эдуард Эдер-оолович демдегледип олурду. Ол ук ажил-агыйга 1 миллион 200 муң рубльди

Поварлар З.С. Сат, Р.С. Ондар.

чалдарга бүргеткен ук бүдүрүлгениң эрттирилге пунктузунга халдып келиривиске, ында хөмүр-даш ээлчээ манаан машиналарнын, «КамАЗ»-тарнын хөйү аттыг болду. Хөлчөк улуг дензи таварты хөмүр-даш чүдүрүп алгылаан машиналар база ууруксуурук үнүп турлар.

Ук участоктун конторазы эрттирилге пунктузундан шоолуг-ла ырак эвес болду. Аңаа «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун Чадаана участогунун удуртукчузу Эдуард Эдер-оолович Ондарга дораан таваржы бердивис. Дарга ажилдаар кабинетинде документилерде сан-фактыларны биске көргүзүп олурар, ажил-агыйын таныштырып эгеледи. Эдуард Эдер-оолович амыдыралчы баштайгы оруун бо-ла ажил-агыйга экскаваторщик болуп изеп эгелзэн. Эртем-билигте сундулуг аныяк эр аңаа ажилдап тура-ла, Черногорск хоорайнын даг техникумун бот-өөредилге-биле доозуп алган. Ынчангаш күш-ажылга дадыгып өзүп келгени, ажил-агыйнын удуртукчузу болу бергени Э.Э.Ондарнын мергежилинин бедиин, бөдүүн экскаватор башкарыкчызындан карак кызыл кызыл күжүн, дерин төп, бүдүрүлгезинин сайзыралы дээш улуг кичээнгеи салып, депшип келгенин херечилеп турар.

Ук ажил-агый бо 2002 чылда 100 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар планнын. Эрткен 10 айларнын дургузунда 72 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан. Чыл планынын ыяап күүсетине бээрин Эдуард Эдер-оолович бүзүрелдиг чугаалады. Ук участок барыын тадакы Мөнгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарны хөмүр-

ангылап берген.

Ук акша-хөрөңги-биле участок 20 «БелАЗ» маркалыг машиналар дугуйлары садып алган. Чүге дээрге даштыг, берге оруктарга «БелАЗ» дугуйлары дыка дүрген элээр. Оон мурунда «БелАЗ»-тарнын дугуйлары аажок эргижирзэн, орбак-самдар турган. Бир «БелАЗ» дугуюнун өртээ 37 муң азы 40 муң рубль чедө бээр. Кывар-чаар материалдар талазы-биле байдал база бо хүннерде чүгээртзэн.

Машина-техника аймаанда амгы хүннерде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынын Чадаана участогунда ук ажил-агыйнын бодунун 6 «БелАЗ»-ы, оон кырынга Ак-Довурактан 2, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайындан 2 «БелАЗ»-тар дузалажып келген болгаш, каттышкаш 10 довурак, элезин, даш сөөртүр, ырадыр төгөр машиналар ажилдап турар. Оон ыңай 1 водовоз, «Т-170» маркалыг бульдозер, «ТЗ-98» маркалыг орук дескилээр 2 грейдер, 1 авто-чүдүрүкчү, «ЭКГ-5а» маркалыг, 5 тонна ишкыр узар хымыштарлыг 2 экскаватор, ажилчыннар аргыштырар 3 автобус шимчеп чоруп турар. Ол-ла бүгү машина-техниканың ажилдаар хуусаазы эрткен. Үрели бээрге-ле, септеп-септеп, катап-катап ажилдадып-ла турар.

«Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун Чадаана участогунда ажилчыннар, тускай эртемниглер-биле катай хаара 119 кижин ажилдап турар. Шалынынын хемчээли план күүселдезинден кол хамааржыр. Ажилчын бүрүзүнүн ортумак шалыны 8 муң рубль. Акша-шалын саадал чок үнүп турар. Үндүрүг дээш ук ажил-агыйнын өрөзи чок. ТР-ниң Чазааның октябрь 30-ден эгелеп чорудуп

эгелзэни республиканың чурт-такчы чонундан, ажил-агыйлардан чырык, чылыг өртээ чыыр шалыпчы айы эгелзэн соонда, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун Чадаана участогунга төлеттинмейн турган өрелер кээп эгелзэн. Ак-Довурактын ЧЭТ 2 миллион рубльди төлепкен.

Чадаана участогу 1 айда 5 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар планнын. Ынчалза-даа чамдык айларда план оон көвүдей бээр. Чижээ, ноябрь, декабрь, январь айларда план көвүдээр. А чайгы үеде май, июнь айларда план шуут чок-даа апаар. Орус улустун «Кыжын — терген белетке, чайын — шанаан белетке» деп үлегер чугаазында ышкаш республиканың чону кыжын оттулар хөмүрүн чайын белеткеп ап турган болза, эки-ле-дир ийин. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынын Чадаана участогундан хуу-даа кижилер, албан, организация черлери-даа 453 рубль-биле хөмүр-дашты садып ап турар.

Эдуард Эдер-оолович бүдүрүлгениң төөгүзүнүн дугайын аажок сонуурап, ол талазы-биле материалдарны чыып турар дарга болду. Ол ажил-агыйга бүгү назынында ажилдаан. Чадаана хоорайда чурттап чоруур орус кырган-авайнын (ат-сывын бижип албааным дээш буруум миннип каайн) дыңнатканы-биле алырга, 1950 чылда оон хөмүр-дашты чажыды-биле, 1952 чылдан эгелеп ажы-биле казып эгелзэн бооп турар. А «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун архивинде 1954 чылда Чадаана участогунга хөмүр тывыжы эгелзэн деп, бижик база бар. Чогум алыс шын төөгүнү амгы удуртукчу Э.Э. Ондарнын дилээшкени, шинчилээшкени тургузуптар-ла боор.

Эң эки ажилчыннарга экскаваторщиктер: Ким Хорлуг-оол, Андрей Кружаков, Леонид Холуг, Вячеслав Сат, «ЗСБШ-200/60» маркалыг чер үттээр станоктун башкарыкчызы Алик Монгуш, «БелАЗ» чолаачылары С.А. Ондар, В.Б. Очур-оол, Д.Ш.-Х. Монгуш, автобус чолаачызы М.У.-Н. Монгуш, каңнакчы В.Д. Куулар, электрик Н.С. Монгуш,

Участок начальниги М.Ш. Куулар, кол энергетик В.А. Мазуренко, кол инженер В.Д. Канзычаков.

одакчы К.Х. Монгуш олар санадып турар.

Оон дүш үезинде ук ажил-агыйнын столовазынга чеменип келген хөй ажилчыннар-биле пресс-конференцияны эрттирдивис. «Шын» солуннун үндүрүлгезинде чедер-четпес чүүлдер дугайында ажилчыннар хөйну чугаалааннар. Бис ону хүлээп, демдегледип алган бис. Ажилчыннарны Р.С. Ондар, З.С. Сат деп поварлар-амданныг аш-чем-биле доктаамал, чөмгөрип турар болду.

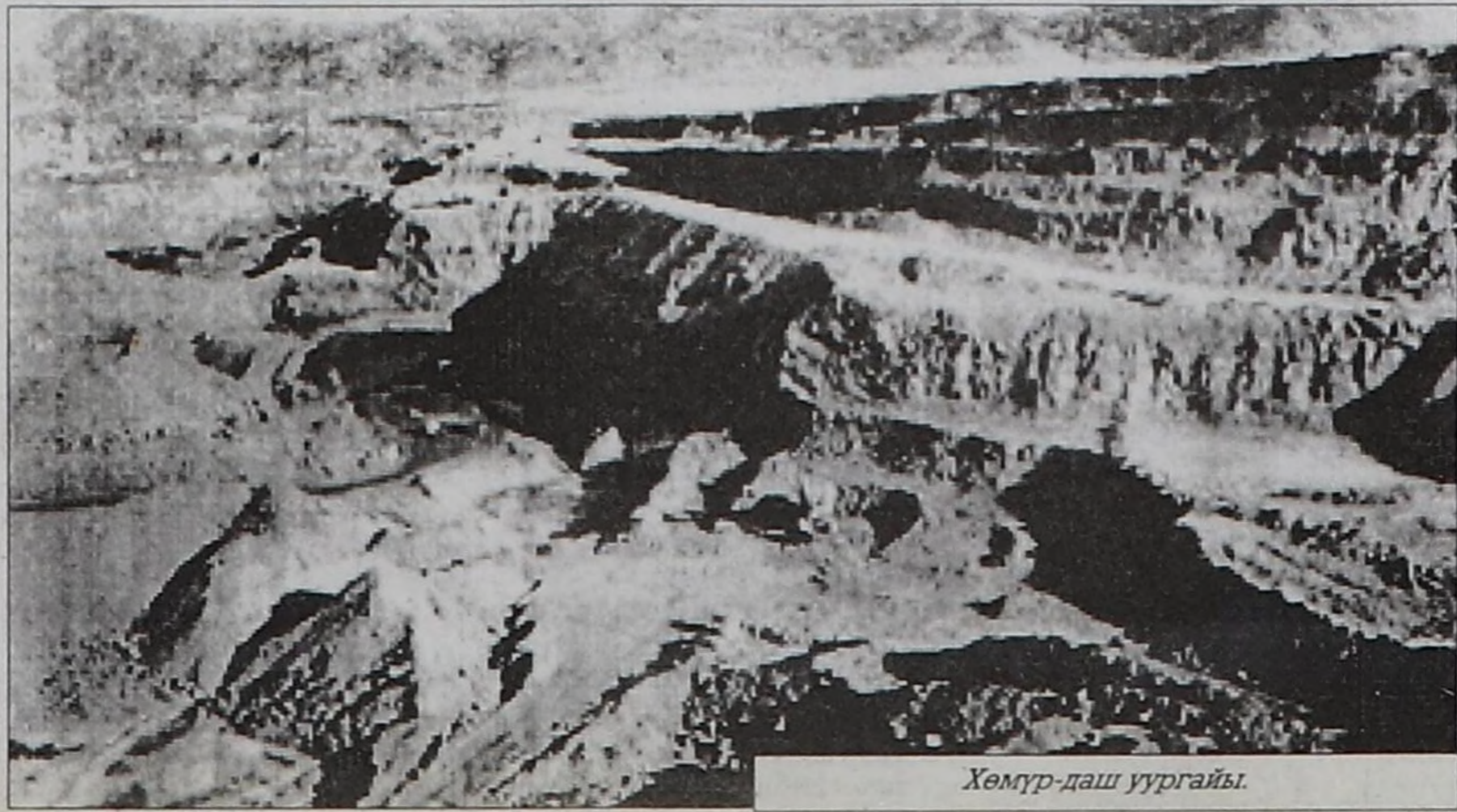
Оон бүдүрүлгениң даргазы Э.Э. Ондарнын машиназынга олурупкаш, хөмүр казып тып турар ханы уургайже кирдивис. Ол улуг оңгарнын ханызы 80 метр. Оон эн дүвүнде хөмүр куржааның кылыны 13 метр, аңаа чедир довурактын кылыны 60 метр болду. Ынча метр ханы черде чыдар хөмүр-дашка чедер дээш, 60 метр кылын довуракты чер-чери-биле «БелАЗ» машиналарга чүдүрүп, өскээр дажып кээр, ук ажил-агыйнын иштики чарыгдалы дыка-ла улуг хире. Оон ыңай ол хире ханы уургай дүвүнге суг база үнүп кээр. Ону база-ла күштүг сордурукчулар-биле хөй хоолайларны 400-500 метр узадыр шейүп тургаш, ыяап үндүр сордуруп.

Уургайнын эн ханызында экскаваторщик Ким Хорлуг-оол биле оон дузалакчызы Василий Сат күчүлүг машиназы-биле «КамАЗ» кырынче хөмүр-дашты

5 тонна ишкыр хымыжы-биле чүдүрүп турлар. Күчүлүг экскаваторнун чанынга «КамАЗ» безин бичи ойнаар машина дег көзүлдү. Оон чер өрүмнээр «ЗСБШ-200/60» маркалыг шимчеп чоруур, чер өрүмнээр күчүлүг станоктун чанынга оон башкарыкчызы Алик Монгушка, хөмүр-даш казып тып турар участоктун начальниги М.Ш. Кууларга, кол энергетик В.А. Мазуренкога, кол инженер В.Д. Канзычаковка ужураштывыс. Машина-техниканың 90 хуузу хуусаазы эрткен эрги машиналар дээрзинге кол инженер хомуады. «ЗСБШ-200/60» маркалыг чер өрүмнээр станок черни 60 метр чедир ханызы-биле үттөп шыдаар аргалыг. Оон соонда адаанда хөмүр-даш чыдар черниң довураан казып, «БелАЗ»-тарга чүдүрүп турган Вячеслав Саттын күчүлүг экскаваторун база көрдүвүс.

Оон ыңай бүдүрүлгениң ажилчыннарынга ажилдаар чылыг идик-хөп, чунар саваң аймаан берип турар болду. Уе чангыс черге турар эвес. Оон-биле кады республиканың ажил-агыйлары база сегерей бээр. Ынчангаш чаа машина-техникалыг апаарын ук ажил-агыйнын ажилчыннарынга күзөп, оларнын чонга буяннын ажил-херээ кажан-даа соксавас, улам сайзырап турзун деп йөрээп каалыңар.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ОЛДУН тырттырган чуруктары.

Хөмүр-даш уургайы.

**СПИД төвү
тайылбырлап
тур**

ДУРЖУЛГАЛЫГ ЭМЧИЛЕР КИРИШКЕШ...

«Хамчыктыг аарыгны азы эр-херээжен харылзаа дамчыштыр тараар аарыгны болдурбазының магадылалы – аңаа удур баштайгы профилактиктиг ажылды чоргузарында». Шак мындыг кыйгырыгның адаа-биле чоокта чаа кеш-шээр аарыглар диспансеринге ээлчеглиг чыыш болган. Аңаа кожууннардан дермато-венерологтар, лаборант-фельдшерлер база Тываның СПИД төвүнүн дуржулгалыг эмчилери киришкен.

Бир-ле дугаарында СПИД төвүнүн консультация-диагностика салбырының эргелекчизи З.Б.Бадырғы ВИЧ (СПИД) аарыгның халдавырлыг онза демдектеринге доктаап, кижиниң ол аарыгга удур күш-шыдалының (имуннуг байдал) чугулазын тодаргай-биле тайылбырлаан.

СПИД төптүн клиниктиг салбырының эргелекчизи, эпидемиолог Д.Х.-О.Ондар: Россияда 215 муң ВИЧ аарыглыг кижиге; Сибирь девискээринде – 30 муң; кожа чыдар Красноярскиде – 5 муң; Тывада – 18 кижиге демдеглеттингенин улуг дүвүрел-биле дыңнаткан. Үстүнде саннар аарып турар улустун чылдан чылче көвүдөп, бүгү делегейни шыа алы бергенин көргүзүп турар. Бо аарыг-биле демиселдин кол углангышкыны анаа удур профилактиктиг ажылды шыгырадыры. Эпидемиолог эмчи, ылангыя эмнелге ажылдакчылары, лаборант-эмчилер, санитаркалардан эгелээш перчатка чок ажылдаарын хоруп, бүгү-ле дүрүмнерни сагызын, аптекаларга бирги чергенин эргежок херек дуза кадар херекселдери албан турар ужурлуун сагындырып илеткээр. Оң соонда диспансерин дермато-венеролог эмчизи А.П. Обухов сифилис дугайында солун илеткелди кылып, эмчилерниң айтырыгларына күзелди-биле харылаан.

Халдавырлыг аарыгларны тодардырының чаа төвү Францияда Альфреда Фурнье институту чоокта чаа Москва хоорайга курстар эрттирген. Анаа диспансерин салбыр эргелекчизи С.Н. Чидаран, улуг сестра Ш.А. Монгуш 2 неделя өөрөнгөш келгеннер. Олар хамчыктыг аарыгларга удур профилактиктиг ажылдарны анык-өскөн аразына калбартып, боттун дузаны чедирериниң дугайында дээр ышкаш чаа-чаа чүүлдерни тайылбырлааны аажок билдиги болганын демдеглевес аргажок. Элээди уругларга мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле кадык келир үеде өг-бүлеге хүндүткелдиг, ниитилелге шын амыдырал-туруштуг чурттаарын билиндирери бирги чергенин айтыры деп көрдүнген. Эмчилер маңаа хамаарыштыр концепцияны амыдыралга боттандыра-биле кожууннарда чурттакчылар-биле ужурашып, аарыглар дугайында тускай анкетаны долдурткаш, чоннун билии кайда «аскап» турарын билип ап, ажылдап турар. Ам волонтерлар-биле ажылдаар, оларны өөредир угланышкыны эгелээр арткан.

Диспансериниң психолог

эмчизи Л.И. Кара-оол кожууннарда чорааш, өөреникчилер, башкылар, эмчилер аразына солун тренингтерни, оюннарны, бичии шижиткен көргүзүлгелерни база эрттирип турган. Чижээ: «Анык кижиге паш аарыгын чыпшырып алганын билип каанда, кандыг аян-биле хөдөлүп болурул?» — деп оюн-көргүзүг солун-даа, дузалыг, өөредиглиг-даа.

Ээлчеглиг чыыш

Методист салбырның эргелекчизи С.В. Наумова чылдың отчедунга хамаарыштыр тайылбыр ажылды база кылган. Оң соонда диспансериниң кол эмчизи Л.А. Охотникова түңнел сөстү ап, илеткел кылган. Халдавырлыг аарыглар талазы-биле Тыва Россияда 4-кү черде чоруп турар. Бирги черде – Таймыр. Сан-чурагайларны алгаш көөр болза, 2002 чылдың эрткен 9 айларында 100 муң кижиге хамаарыштыр республикада паш аарыгдан – 233,9, гонорея, сагаа аарыгдан – 198, трихомонозтан – 240,2, хламидиозтан – 122,7, кодурдан – 229,2 кижиге аараан.

Каа-Хем, Кызыл, Бий-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда шээр аарыглардан аарып турар кижилериниң саны хөй бооп арттышаан. Эрткен 9 айларда республикада төрүмелден сифилис аарыглыг бичии чаштарның саны – 6, 1 хардан 6 харга чедир – 2, школачылардан – 39, ортумак өөредилге черлеринден – 33 кижиге аарааны билдинген.

Амгы үеде байдал чүгле шээр аарыгларга удур демисел-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Кодур, кеш хуулар дерматит аарыг, кештин дүдүктелген (грибковые) аарыглары дыка берге байдалда турарын чижектер кырынга ол көргүскен. Ада-ие хууда арыг-силлин сагывайн, чаа төрүттүнүп келген чаштарның бажының дүктериниң аразындан эгелээш, эт-кеште суглангылыг швишчилер үнүже, оларны аартып турар безин таварылгалар чангыс эвес уда болган. А эмчилерге сөөлү үеде кедереп турар кодур аарыгдан эмнээрде серемчилелдиг болурун база катап сагындырып чугаалаан.

Нина ОНДАР,
кеш-шээр аарыглар диспансериниң эмчизи.

СПИД болгаш наркомания

КИЖИНИҢ ЧУРТТАЛГАЗЫН ОРНУНГА АЛЫР

Амгы үеде Россияда ВИЧ – халдавырлыг аарыгдан 215 муң ажыг кижиге аарып турар. Ол чүгле бурдуктеттинген сан-дыр. Оларның 84 хуузу 15-29 хар аразында аныктар болгаш 90 хуузу наркотиктиг бүдүмелдер сыкыртынып тургаш аарып бергеннери ол.

ВИЧ – халдавырлыг наркоман эр-херээжен чорук-биле бо аарыгны тарап негтередириниң дөзү болгаш

Марихуана азы конопля

5 муң чыл бурунгаар кижилер угаан-сарыыл баларадыр бо үнүштүн салдарын эскерип кааннар. Конопля дээрге черлик үнүш. Ону Ортаакы болгаш Чоокку Азия, Индия, Африка чурттарына Америкадан көжүрүп экелген үнүш бооп турар. Соңгу Америкада бо үнүштү марихуана деп адап турар. Португал дылдан ону очулдурага «хоран», а латын дылда «хендир азы дузак» дээр. Барың чүктүн чурттары конопляның коргунчуг шынарын 16 веке чедир билбес турганнар. Бо ошту баштай-ла калбаа-биле ажылдап эгелээр улустар АКШ-тин чурттакчылары. Кижилерниң келир үеде идегели буурап турар Америкага экономика кризис үезинде бо отка хереглел аажок улуг турган. Эске хевирниң наркотиктиг бүдүмелдери тыптып эгелээни-биле АКШ чурттарына эрткен вектин 50 чылдар үезинде наркотиктиг бүдүмелдериниң II-ги негтерээшкини эгелээр. Ынчан марихуанадан өске наркотиктиг бүдүмелдерни «хилинчек чок» ойт-биле солуур дээр рекламалыг ажылды калбаа-биле чоруткан турган. Ынчалза-даа баштайгы эртем-шинчилелдери бо ажылды улуг частыгы деп илереткен. Марихуана кижиниң чүгле психиказынга тенек, мээзинге эгиттинмес өскерлишикиннер тыгылдырар эвес, ол өске наркотиктиг бүдүмелдерни ажылдаарынче орукту ажыдар. Элээди болгаш анык кижиниң өзүп орап мага-бодунга, ылангыя сексуалдыг күжүңге, төл төрүүр байдалына кедергей хоралыг салдарны бо оштуң чедирип турары маргыш чок.

Наркотиктиг бүдүмелдерин негтерээшкини болгаш ону ажылдаар чорук Совет Эвилелин мурнуу республикаларына база Ортаакы Азия чурттарына калбаа-биле тарап турган. Амгы үеде Россияда наркотиктиг бүдүмелдер ажылдап турар кижилерниң саны оранчок көвүдээр. Бо дүрген негтерээшкин 15 чыл бурунгаар эгелээр болгаш оң ам-даа тарап көвүдээр барымдалары бар. Ол ышкаш оң хереглечилериниң назы-харының аныксып турары дүвүрэнчиг.

Конопля тыртарының хоразы чүдел?

Ону тыртпас кижилерге бодаарга, конопля тыртар

кижилерниң өске күштүг наркотиктерге чаңгыгычалы 100 катап бедик. Конопляның хоралыг бүдүмели кижиниң ханынга элээр хөй неделя дургузунда чоруп болур. Тывада өзүп турар конопляның күжү океан ынында марихуанага бодаарга, 15 катап бедик болуп турар. Ынчанга оң хоразы база ыңча катап улуг. Конопляны үргүлчү тыртарга эзиртир дозаны хүнден хүнге улгадып, кижини хораннап турар. Ол кижиниң угаан-сарылынын үрөп, бот-идепкейин чидирип, кижини шупту чүвеге хөннү чок болдураар.

Оң озалдыг байдалы – конопля тыртып тургаш, моон хемчээлин көвүдөдиптери болур (передозировка). Ол артык сигарета, артык дашка-биле демей, хөп-хөнертен кижиниң угаан-медерелин оскундуруп, алкоголиктин «ак халыдаашкыны»-биле демей байдал тыгылдырар. Ол кижиниң караанга чок чүве көстүп, кулаанга янзы-бүрү чугаалар, «өлү бер» дээр чижектиг сөстөр дужаал хевирлиг дыңналып, озалдыг сүрүүшкүңге кижиге таварышкан ышкаш болур. Ол кижиге бир-ле черге маңнап чоруй барыксаар, кылыктаныр, хорадаар. Ол-ла бүгү демдектер конопля тыртып алган кижиниң угаан-медерели дорайтап келгенин бадыткап турар. Шак мынчап барган үезинде ол кижиге кем-херек-даа үүлгедип болур. Ындыг байдал каш шактан хонуктарга чедип болуру озалдыг.

Алкогаль-биле демей «чүдээшкин» демдектери база тыптыр. Бо байдал конопляны көвүдеткенден-даа берге болур. Ойт тырткан кижиниң нерв системасы, психиказы, бүгү мага-боду үрелир болганда, оң эр-херээжен сайзыралы, сексуалдыг күжү чидип, харын-даа төл чок болурунга ону чедирер. Бир эвес анык кижиге тыртып эгелей берген болза, угаан-сарылынын дорайтаарын мана-вайн, дүрген эмчи дузазын алырынче кичээнгейни утлап тур бис!

Конопля тыртып алган кижилериниң даштыксы демдектери:

конопля тырткан кижиниң дораан-на аажы-чаңы өскерли бээр. Баштай ол хөглүг-омак болуп, туттунуп шыдавас – каткылыг, чугаазы көвүдей бээр. Ол кижиге долгандыр турар хүрээлел кайгамчык чараш, чурумалдыг, өңгүр апарган, боду агаарда ужуп турар ышкаш апаар.

Эвээш болгаш ортумак хемчээлдиг наркотиктиг

эзириниң демдектери:

- ◆ карааның огу улгады бээр;
- ◆ арны, эрни база карактары кызыл апаар;
- ◆ чангыс черге олуруп шыдавас, хөй артык шимчээшкинниг;
- ◆ кандыг-даа шийтпирлерни угаан-биле бодавайн, чийги-биле хүлээп алыр;
- ◆ чанында кижилерниң аажызын өттүнер, хөглүг болза, каттыржыр, бир кижиге муңгаранчыг болза, шуптузу ыглажып эгелээр.
- ◆ кедергей хөглөп, каттыржып тургаш, хөнертен кылыктанып, хорадап эгелээр.

Улуг дозалыг наркотиктиг эзириниң демдектери:

- ◆ карааның огу тарлай бээр, арны куурагаш, эрни кургаар;
- ◆ шимчээри оожум, бодуну иштики байдалындан үнүп шыдавас;
- ◆ айтырылгарга чангыс аай, келдирлей аарак, өскээр харыларны бээр;
- ◆ холу-будун карбаннады аарак шимчээр, чааскаан олуруксаар, чанында кижилер-биле чугаалажып шыдавас;
- ◆ аажы-чаңы доктаамал эвес – хорадаачал, кылыктаныр, чандыкта ыглап-сыктай-даа бээр, могагына-даа бээр.

«Ломка» деп чүл?

Конопляны үр үеде тырткан кижиниң мага-боду наркотиктиг бүдүмелге өөренип, катап-катап негеп туруп бээр. «Ломка» дээр байдал конопля тырткан сөөлүндө элээр үе эртерге, тыптып келир. Ол кижиге доңуп азы халыдап, ханының базышкыны улгадып, чүрээ дыңзы-биле соп эгелээр. Сириңейнип, шыңганары хилинчектиг кылдыр аарып эгелээр. Сөөктери болгаш чүстери ыстап, хөнү булганып, кузуп эгелээр. Угаан-сарылы баларап, дүвүрэнчиг, сагышсыранчыг болгаш кударанчыг болуп, ону депрессияга чедирер. Бир эвес караанга, кулаанга чок чүве көстүп азы дыңналып келир болза, үстүнде адаан демдектер анаа-ла дыңналып каар.

Айтырыг: Конопля оңду кижиге чүнү бээр?

Хары: Чазыгыг «таалалды» кижиге бергеш, кижиниң кадыкшылын, чуртталгазын орнунга алыр.

Дингер ОНДАР,
клиниктиг эпидемиология салбырының эргелекчизи.

Санал

ШИИТПИРЛЭЭРИНГЕ ИДЕГЕДИМ

Чүрээвис аарый бергенин бистиң организмивис баш удур сагындырыптар. Кижиниң организмивис ынчаар чаяаттыңган. Мээң хоочун таньжым — чаңгысклассчым чүрек аарый-биле канчаар аарып эгелээнин, ону канчаар эмнеп, сегидип каанын силер-биле үлежир бодадым.

Херектиң ужуру мындыг. Чүрек-дамырнын ажылдаары чидигленген. Чүректин болгаш дамырнын ажылдаары дыка дүргедеп эгелээн, кулакка уш-баш чок шимээн дынналыр, организм деридер, суук чүүл ижиксээр, эриннер көгерип, хол-бут доңар апарган. Ындыг байдал билдинмейн көстүп келген. Ынчангаш ол үш чыл бурунгаар кардиолог эмчиге кирер ужурга таварышкан.

Эмчилер ону шинчип көргөш, атеросклероттук кардиосклероз-биле аараан деп түнел үндүргөн. Эжимге брадикардия — чүрек согары дыка кызырылган, чамдыкта минутада 40 хире согар апарган. Чүдөрөп-ле эгелээр, а оон чайлаары берге турган. Мээң эжим оон кадык сегидеринге ажыктыг сүмелерни берип, эмнеп, улуг кичээнгейн угландырган, республиканың кол кардиологу Н.С.Ооржакка, республиканың №2 эмнелгезинин эмчилери А.Н.Ли, М.М.Ооржак, Н.А.Арапчор, Н.Н. Воверене болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргенин илередип чоруур.

Эмчилер аңаа аар чүве көдүрбезин, бажын иштинин мебелин ыңай-бээр шимчет-пезин, ыяш доорап, хирээлезезин сүмелээр. Эмчилерниң сүмелээнин болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынын берген бижикин езугаар улаштыр шинчидери болгаш эмнедери-биле ону Новосибирскиде академик Е.Н.Мешалкин аттыг хан эргилдезиниң патологиязынын эртем-шинчилел институтунче чоруткан.

Шинчиткен соонда, аңаа электрокардиостимулятор (ЭКС) дузазы-биле кеш адаанга операция кылган. Ол ыңдыг ЭКС деп чүл? Ол арганы чүрээ дыка оожум согар азы үзүк-киририк ажылдаар кижилерге ажыглаар. Чүректин ажылдаарын таарыштырар солукчу болур, кижиниң амыдырал-чорудулгазы дең-дески болурун хандыра, катап тургузар. ЭКС чүректин доктаамал ажылдаарына дузалаар, чүректин курлавыр-биле деткиир, оон ажылдаарына өскээр салдар четдирбес. Чүрээ аарыг кижилер эмнээринге ажыглаар бо херекселдин тургузуу универсалдыг, чо-

гуур дериг-херекселдерлиг кандыг-даа клиникага болгаш эмнелгеге таарыштырып ап болур.

Мээң өнүүм ону эмнеп, үнелеп четпес улуг ачы-буянын чедиргени дээш хан эргилдезиниң Новосибирскиде Е.Н.Мешалкин аттыг патология эртем-шинчилел институтунун дээди категорияның профессионал эмчилерин салаазын базып санап олурар болду. Олар болза медицина эртемнеринин кандидаттары М.П.Короткова, Н.В.Широква, А.Б.Егоров, А.Н.Туров болгаш өскелер-даа.

Дыңнап чоруурга мындыг янзылыг чүрек аарыг кижилер республикада эвээш эвес хире. Ынчангаш чүрекке ыңдыг операцияларны Тывага, ылангыя Кызылга, чүге кылып болбазыл? Тус черниң эмчилеринин аразындан перспективтиг хирург-кардиологтарны белеккээринин барымдаазы бар-дыр. Бо сорулгага медицинанын тускай дериг-херекселдерин база садып ап болур. Манаа эвээш эвес саң-хөө болгаш үе-шак негеттинер харын. Ындыг ажыл үре-түңнелин бээринге бүзүрээр мен. Чүрек аарыг хөй кижилер Новосибирск четкеш, дедир кээринин орук шүүделин безин тыппастыр, ол ышкаш операцияны чорударына, эмнер садып алырына хөрөңги база негет-

тинер болган.

Стационар кардиохирургия Тывада чок. Бөгүн республикага кезип эмнээшкннге болгаш эм хандырылганын берип турар хөрөңги чедишпейн турар. Тывада чурттап турар дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарынга, инвалидтерге болгаш чоннуң хандырылгасы четпес өске-даа кезектеринге 50 хуу чигелдени тыпсырын хоойлужудулгада быжыглаан-даа болза, чүрек аарыг кижилер безин улуг өртектиг эмнерни долу өртээ-биле садып алыр ужурга таваржып турар. Эмненир эм херек болганда, кайнаар баар сен, диленип-ле эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаа, республиканың Кадык камгалал яамызы кардиологтуг аарыг кижилерниң бөдүүн эвес бо айтырынын өөренип көргөш, шиитпирлээр дээрзинге идегээр апаар. Бо айтырыгны шиитпирлелтер болза, эвээш эвес кижилер боттарынын кадыкын чурттап турар черинге, чаңчыгып калган байдалынга, климатынга, төрелдеринин аразынга тура, сегидип ап болур.

Тываның чонунга медицинаның халас дузаламчызын хандырынын күрүндөн магадылаарына кады хөдөлөп ажылдаар дугайында үш талалыг керээге Тыва Республиканың Чазак Даргазы

Ш.Д.Ооржактын, Россиянын кадык камгалал сайыды Ю.Шевченконун болгаш медицинаның ыяап-ла камгаладылганын федералдыг фондузунун директору А.Тарановтун Россия Федерациязынын ыңдыг керээ чарган 41 дугаар де-вискээри болдуруп, октябрь 25-те ат салганынга шуптувус өөрүп турар бис. Тываның кадык камгалал сайыдынын албан-хүлээлгезин күүседип турар Людмила Эрдниеванын чугаазын езугаар алырга, республикада улуг хемчээлди дузаламчы алырынын, кадрлар белеккээринин болгаш эде белеккээринин, тыва эмчилеринин мергежилдин бедидеринин аргалары тургустунган бооп турар.

Мону барымдаалааш, электрокардиостимулятор дузазы-биле операциялар чорудар, өске-даа айтырылтар шиитпирлээринге холбашкан айтырыгны Кадык камгалал яамызынын коллегиязынга болгаш Тыва Республиканың Чазак хуралына чугаалажып көөрүн саналдадым.

Айтырыгны чөптүг шиитпирлээр дээрзинге идегедим.

**Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.**

ЭРТКЕНИ — ӨӨРЕДИГ

Борис Ондар, Александр Иргит, "Ишкин" кооперативин, Хөр-Тайга сумузун демократия, рынок чорудулгаларынын үезинде удурту бергени дээш байырым чедирдим. Силерден дилээм мындыг. Черчурттун девискээрлери өскерилбээн, биеэги хевээр. Силерниң мурнунарда

ажылдап чораан өгбелеринер, оон иштинде мен, канчаар ажылдап чораньвысты (ыңчан колхозтун чер базар бүгү малы 33 муң баш ажып турган) мээң материалым үнүп кээрге, номчуп таньшкаш, бир янзы түңнелдерден үндүрүп көрзү-нерзе кандыгыт?

Кызылга совпартшколазын 1949-51 чылдарда өөренип дооскан. СЭКП Чөөн-Хемчик кожуун комитединин секретарына 1951-53 чылдарда ажылдаан. 1953 чылдан эгелеп Сүт-Хөл кожууннун даргазына ажылдап турган. Ажылчы чоннар депутаттарынын Тыва Автономнуг область Советинин депутаты. СЭКП Тыва обкомунун кежигүну. Республика Ордени-биле 1946 чылда, "Шылгарангай күш-ажыл", "Ада-чурттун Улуг дайынын чылдарында Германияны тиилээни дээш" медальдар-биле шаңнаткан.

Бедик күш-ажылгыр, улуг аталдарлыг чаа дарганы колхозчулар-биле кады соңгушкаш, октябрь айда шеригче чоруптум. Белорус ССР-ге шериг албан-хүлээлгемни эрттиргеш, 1958 чылдын октябрь айда төрөөн колхозумга халажып чедип келдим. Кижини бүзүрээр аргажок кылдыр колхозтун хөгжээнин магададым. Эге чада школазы чеди чыл школазы кылдыр өскөн. Школа, контора, көдээ клуб, ясли-сад, чунар-бажың, хлеб быжырар чер, дизель-биле ажылдаар электртрилг станция, пилорама, далган тыртар дээрбе, чазаныр мастерская, автомашиналар гаражы, чуртталга бажынарны...

Төрөөн черимниң довураа, даш-даа, арга-ыяжы тудугга хергелээр материалдарже шилчий бергени бо кижиге сонурганчыг болган. Тууйбу өрттедиринин технологиязын кижилер күзели-биле шингээдип апкан.

Саман тудуглар база немешкен. Төмүр-оол, Ыймажап Ондарлар тудугнун билдилег удуртукчулары апарган. Шеригден келгеш, колхозка ажылдай берген мен. 15 кижини чыттырып эмнээр өсөтөк эмнелгезин, школанын өрөнкүчилер чурттаар интернадын, холушак барааннар магазинин, хой кыргыыр пунктуу, Ишкин хемни кежир улуг көвүрүгнү тудугжулар ажылгалче кириген. Тудуг бригаданын бригадири — Мурзуна, тудугнун ажылчынары — Чимит-Доржу, Дүптөн Ондарлар, Араажы Ооржак, Чимит-оол Монгуш болгаш өскелер-даа.

Колхоз баштаар чери орукчирикти аштап-арыглаар ажылче онза кичээнгейни угландырган. Орук тудуп кылыр тускай бригаданы тургускаш, даргазынга "нарын херекселдерлиг болзумза, чадаг-тергени кылып каар мен" дээр шөйбек баштыг Дембирел акыйны томуйлаан. Хөмүрдашты ол үеде ажылгавайн турган. Ынчангаш одалга айтыры эң берге. Бүгү колхозчулар шеф күжүн организастан тургаш, Кызыл-Одуругже ийи километр ажыг аът оруун, балды, хүүрек, кускун-хаай ажыллап тургаш, Алды Соорже машина оруун үндүр тудуп белеккээнин көөрге, коллективтиг күш-даа кончут-ладыр деп чүвеге кижини бүзүрөй өзөр чорам.

Колхозтун экономиказын көдүреринин комплексти хемчеглери чыл санында күүсетинип келген. Мал бажы өзүп,

мал продуктузу улгадып орган. Чер ажылынын культуразы беддэн. Кукуруза, ногаа болгаш картофель дүжүдү көвүддэн. Сүт-бараан фермаларын, шээр, бода малдың бригадаларын санаваска, куш болгаш хаван фермалары тургустунган. Бора-тоолайлар өстүрер черлер база тургустунган.

Одар-белчирилдерин ажылгалы калбарган. Тайга-сыннарнын арты, оруу кадыр-берт Шом-Шум, өске-даа девискээрлерден кадарчылар саржаг, ак чемнерин

Кымыл ол?

кезек-кезектеп шарыларга чүдүрүп эккээр, планга кириш-тирер турган. Комбу, Чигжи Ондарлар чеди хонгаш-ла, көстүп келирлер. Олар сөөртүп эккелген продуктуларын складка дужаар. Мыйыстыг бода малдың бригадири Дозураш Ондар, зоотехник орус кыс Тамара Хомотова, мал эмчизи Хуралдаа, өске-даа специалистер эрескежээ езу-биле ажылдап турганын суглуг караам-биле көрүп келдим. Хуралдаа малчынар кезип чоруп тургаш, орукка божупкан. Черге төртүтүнген чаш төлдүн хинин бухгалтер Канчыр-оол Самбаевич Ондар кескен, менээ бо акый ол дугайын бир чугаалаан.

Чер ажылы база хөгжүлдени алган. Ылангыя Кызыл-Тайга. Аңаа ажыл-агыйның удуртукчузу

Быйымба Сойгуевич Ондарның, колхозтун кол агроному Ыйма Серенмаевич Ондарның, ногаа-чимис өстүрер бригаданын бригадири агроном Хыртай-оол Хаажыковна Монгуштун ажылын канчал демдеглевес боор. Ол, өске-даа кижилерни күш-ажылын колхоз даргазы билдили-биле организастан. Николай Маскыровичинин авторитеди ол хире улуг турган.

Күрүнеге тараа дужаарындан аңгыда байдал экижээ. Үрезин фондузу тургустунган. Күш-хүн телевири бичи өскөн. Бир катап облкүүском даргазы А.М.Чымба келген. Улуг эрге-байдалдыг дарганы уткуп хүлээп алганы кайгамчык болганын ам-даа сактыр-дыр мен.

—Колхозувусту тараа дужаарындан бир чыл хостаарын силерден улуу-биле дилеп тур бис — деп, колхоз баштаар черниң даргазы чанып, дилеп, тейлеп органын көргөн мен.

Колхозу, колхозчулары, оларнын ажы-төлү дээш, ол улуг дилег кылган. Александр Маньгыевич бир чыл хуусаалыг дилегни хүлээп алган. Ол дээрге чону дээш ажылдап билер ийи улуг дарганын бот-боттарынын аразында хууда дугуржулгазы-дыр ийин. А.М.Чымбанын "бажын билер даргалары" база бар болгай.

Чоннун тура-соруун, хөй-аъдын көдүрери-биле чоруткан хемчеглер хөй. Оон бир чижээ болза, республиканың национал театрынын артистерин чалай кааптары. Делегей сурагылы Владимир Оскал-оолдун цирк бөлүүн чалааны. Хүндүлүг аалчыларнын орук чарыгдалдарын эгидеринин айтырылгарын ол билдили-биле шиитпирлеп турган. Оларнын хонар-дужери, дыштанылгасы-биле холбашкан айтырылгарны кончуг эки шиитпирлеп турган.

Ишкнчилеринин үжөн муңчузу Н.М.Найдын Сүт-Хөл кожууннун төөгүлүг кижизи болуп артып калган.

Серге ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуунга колхозтажышкын 1940 чылдарнын төңчүндө эгелээн. Көшкүн арап чоннуң хөй-аъды көдүрүлүп, массалы-биле колхозчу амыдыралче кирген үеде удуртукчуларнын дугайында айтырыг чиди-биле тургустунган. Колхоз баштаар черлерин даргалаар изиг күзелин үндүргөн быжыг тура-соруктуг, бурунгаар үзелиглер ыңчан көстү берген. Оларны сөөлүндө үжөн муңчулар деп адай берген.

Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга сумуларнын арааттары "Большевик", Сталин аттыг колхозтарга каттыжып кирген. Ук ажыл-агыйларны каткаш, чаңгыс "Ишкин" колхозту тургускаш. Сүт-Хөл кожууннун даргазы Николай Маскырович Найдын үжөн муңчулааш, 1955 чылдын сентябрьда, ук колхозтун баштаар черинге сонгукан. Көдээ ажыл-агый удуртукчузунга шилип алышкын чийк эвес үлө-херек. Чаа дарганы колхозчуларнын отчет-сонгулдалыг хуралына сонгуур. Н.М.Найдын 1914 чылдын октябрь 15-те Би-Хем кожуунга төртүтүнгөн. Ук девискээрге "Кара-Хем" алдын тывыжынага ажылдаан. Тываның Революстуг шеринге шериг албанын 1936-38 чылдарда эрттирген. Тываның Революстуг Аныяктар Эвилелинин Би-Хем кожуун комитединге 1938-40 чылдарда секретарылаан. Тываның Аныяктар Эвилелинин Араттын Революстуг шеринде полк бюрозу-нун секретары, улаштыр эскадрон комитединин политуртукчузунга 1941-43 чылдарда ажылдаан. ТАР-нын Чазанын чанында шеригжиткен күш-культура болгаш спорт комитединин даргазынга ажылдаан. ВКП (б)-ниң Тожу кожуун комитединин секретарына 1945-48 чылдарда ажылдаан. ВКП (б)-ниң Танды кожуун комитединин ийги секретарына 1948-1949 чылдарда ажылдаан.

Тыва Автономнуг областын

Билип алыры ажыктыг ПЕНСИЯ ФОНДУЗУНУҢ ДЫҢНАДЫ

Россия Федерациязының Пенсия фондузу 2002 чылдын үшкү кварталында келир үеде пенсия үнер кижилерниң тускайлаттынган хуузунда агар санның байдалының дугайында программада медээлерни дындадырыңче кирген. Ук дындадыг бистин республиканың чурт-такчыларына харылзаа белдирлерин дамчыштыр чагыг чагаалар-биле келир. Россияның Пенсия фондузунун демдээн чураан тускай чагаа халтарында дындадыгларны 2003-2004 чылдарда назылап кырааны дээш пенсияже үнер бистин республиканың 5 муң ажыг хамааттылары алып.

Чагаа халтарында дындадыгларның утказы демей келир үениң пенсионериниң эргелерин болгаш дындадыг төлевилелинин утказын тайылбырлаан чагаа-кыйгырыг; пенсия фондузунга камгалаткан кижиниң 2000-2001 чылдарда хууда агар санның байдалының болгаш ол чылдарда айда ортумак шалыңның дугайында ушта бижилге — дындадыг. Ушта бижилге — дындадыг ол кижиниң сөөлгү ийи чылда ажылдаан бүгү организациаларын болгаш ооң ажылдап алган акшазының түнүн аңгы айтыр. Ол ышкаш чагаа хавында камгалаткан кижиниң Пенсия фондузунда бар саннарны тодаралдыры эргежок чугула болу бергенде, Пенсия фондузунче кирир майыкты суп каан.

Дилег кирир майык херек болу бээр. Бир эвес албан езузу-биле кижиниң ажылдаан, ооң шалыңындан бүгү үндүрүглерни тыртып турган, ыңчалза-даа кандыг-ла-бир чылдагаан-биле ол медээ ооң хууда пенсия агар санынга кирбейн барып болур. Мындыг таварылгада майыкты долдургаш, Пенсия фондузунче кирир. Пенсия фондузунун эргелелинин тускай эртемниглерин ол кижини чурттап турар чериниң аайы-биле документалдыг хыналданы чоруткаш, ажыл берикчилеринде бо ажыл-

дакчыга хамаарышкан сан-чурагайларны тодаралдыр. Хуу агар санда саннарны тодараткан соонда, ол кижини хууда агар санында кандыг өскерилгелерни кириргенин билип алыры-биле Пенсия фондузунун эргелелинче дилегни кирир болур.

Эгелээн дындадыг программазы түр үениң херээ эвес. Ук программаның сорулгазы болза камгалаткан кижилерниң пенсия эргелерин камгалаары болур. Пенсияже үнер эргези эгелээринге чедир бир чылы азы бүдүн чартык чыл арктан турда, ушта бижидилге — дындадыгны алган кижини хөй түнүг пенсияны алырынга ооң шалыңы четчир бе деп чүвени санап көөр ужурлуг. Бир эвес ол аңаа таарымча чок хире болза, арктан үеде немелде хемчеглерни алып. Пенсияже үнүп турар хамааты хоойлуда айытканын езугаар пенсияны кылдыртып алыры-биле сөөлгү ийи чылды азы кайы-даа беш чылды шалыңының түнүн ап болур. Оон аңгыда немелде шынзылгаларны база чыып алып эргелиг.

Келир чылын мындыг чагааларны алып хамааттыларның саны көвүдээр.

Пенсия фондузундан келген дындадыгларны амдан эгелээш улустар шынгы кичээнге алып ужурулг. Кижиниң үнер үеде алып пенсиязының түнүн тодаралдыр хемчеглерге боду киржир. Пенсия фондузунда оон дугайында ажыл берикчилерни кирир медээлерин кижилер боттары хайгаарап көөр ужурлуг. Хууда дындадыгларда чеже хире шалыңны айытканын болгаш камгалал дадывырының шилчилгези кайы хире чоруп турарын көөр. «Россия Федерациязында албан пенсия камгалалының дугайында» федералдыг Хоойлуда 2002 чылдын январь 1-ден эгелээш, Россия Федерациязының Пенсия фондузунга төлээр албан пенсия камгалалының дадывырын доктааткан. Камгалал дадывырын үстүнде адаан Хоойлуда айытканынга дүүштүр төлээр

болза, ыңчан пенсия камгалалының эргези ажылдаттынар, сайгартынар.

Албан пенсия камгалалының пенсиязын алып ажылдакчыларның эргелерин бүрүн хандырарда, албан пенсия камгалалының хууда агар санында кирген пенсия камгалалының дадывырының түнүн камгалаткан кижиниң үндүрүг төлекчизи) Россия Федерациязының Пенсия фондузунун бюджетинге долу хемчээлди-биле чогуур үезинде төлээр күлээлгелиг.

2000 чылдын январь 1-ниң соонда камгалаткан кижиниң Пенсия фондузунун бюджетинче кирген камгалал дадывырын ол кижиниң күш-ажыл дадывырын санаарда, санажылга капиталын база кириштирер. Оон ол кижиниң күш-ажыл пенсиязының хемчээли тодараттынар.

2001 чылдын декабрь 15-те күлээп алган 167-ФЗ номерлиг «Россия Федерациязының албан пенсия камгалалының дугайында» Хоойлунун 20 дугаар чүүлүнге дүүштүр санаттынган пенсия капиталына чүглө Пенсия фондузунга кирген камгалал дадывырларының түнү кирер. Бир эвес бүдүрүлгө акша чогуунун азы акша четпейн барганының болгаш өске-даа чылдагааннар-биле Пенсия фондузунче камгалаткан ажылдакчыларның дадывырларын шилчитпейн барган таварылгада, ол саннарның түнүн санажылганың пенсия капиталына кирбес. Камгалал дадывырлары кирирбейн турган үелерни камгалал стажынга база кирибес.

Организация ажылдакчыларының камгалал дадывырын Россия Федерациязының Пенсия фондузунга төлөп турар таварылгада, кирген дадывырларның түнүн албан пенсия камгалалының системазында камгалаткан бүгү ажылдакчыларның хууда агар санынга үлээр.

Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының хууда учет организастаар килдизи.

Виктор Биче-оолович САГААН-ООЛ

Тываның Чогаалчылар эвилели улуг чидиригте таварышкан. 2002 чылдын ноябрь 19-та Сагаан-оол Виктор Биче-оолович, 79 харже кирип бар чыда, кадының байдалы-биле чырык черден, өг-бүлезинден, төрелдеринден, чогаалчы эш-өөрүнден чарлып, таал болган. Ол 1924 чылдын август 13-те Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлгө төрүттүнген. 1942 чылда Тываның Чогаалчылар

Тываның ЧЭ-ниң баштаар чериниң кежигүннери.

эвилели тургустунган соонда, ырак чер Эми алдын уургайынга ажылдап турган болгаш, анык чогаалчыларның бирги семинарынга кээп киришпээн-даа болза, ооң бирги шүлүү «Шын» солунга парлаттынган. Дириг турган болза, чогаал ажылының 60 чыл оюн демдеглээр турган. Кызылга садыг училищезин дооскан. Коржаа шугумунга ажылдап чораан. Үр үениң иштинде тудугларга бызаңчылап ажылдаан.

«Ажылчының ыры» (1968), «Часкы шинчи» (1972), «Мөңгүн согуннар» (1979), «Ырым — чалгын» (1996) деп шүлүктөр номнарын, «Кызыл дузаламчы» (1975) чечен чугаалар чыындызын номчукчуларга бараалгаткан. Бо чылын шүлүктериниң улуг хемчээлдиг шилиндек ному чырыкче үнер. Ажылчын, шүлүкчү, Тываның ЧЭ-ниң кежигүнү тыва литературага бодунун балаттынмас изин арттырып каан.

«Балгазының кежээлери» болгаш оон-даа хөй-хөй чонда неперээн ырларның автору, кайгамчык топтуг-томаанның Кара-Хөлдүн оглу, чогаалчы өгбевис бистин сеткил-чүрээ-виске кажан-кезээде чырык оуру-хевири-биле чурттаар.

«УЧЕБНИКИ» МАГАЗИН

башкыларга өөредилге номнарын болгаш өөредилге-методиктиг литератураларны садып турар.

Дээди өөредилге черлериниң студенттеринге экономика, менеджмент, маркетинг, аудит, өртектер тургузар талазы-биле лекциялар конспектилерин садып турар.

Адреси: Бухтуев кудумчузу, 1, «Трансагентилел».

«Бистин бажыңывыс» деп муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө чери муниципалдыг болгаш ведомство черлериниң бажыңнарында чурттап турар, өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнүн орулгазы чурттап болурунун адаккы хемчээли 1900 рубльден эвээш орулгалыг хамааттыларга чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш төлевирге субсидия (дузаламчы акша) бээрин уламчылап турарын дыннаты.

Адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 5.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының килдис начальниги Виталий Николаевич Фитинге оон ачазы

Николай Павлович
ФИТИННИ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илэредип тур.

«Шын» солунунун коллективи ук солунунун хоочун бижикчизи, чогаалчы

Виктор Биче-оолович
САГААН-ООЛДУН

аар аарааш, 79 харлап бар чорааш мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илэредип тур.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Чонну ажылга хаара тудар төптөрнүн чарлааны өөредилге черлериниң конкурзунга мергежилдерни тодаргай айытпаанындан Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүнө албанының Тыва Республикада департаментизи ажыл чок болгаш ажылга хаара туттунмаан кижилерни

- чурук тырттырарының;
- идик даараарының;
- алгы эттээриниң;
- электриктиң;
- экскаваторжунун;
- шак септекчизиниң;
- шой эзилдирикчизиниң

мергежилдеринге өөренир

НЕМЕЛДЕ КОНКУРСТУ

өөредилге черлериниң аразынга чарлап тур.

Конкурска киржириниң **ЧАГЫГЛАРЫН** 2002 чылдын декабрь 1-ге чедир күлээп алып. Конкурс документалери-биле таныжарда, Кызыл хоорайда Кочетов кудумчунда 35 дугаар бажында күш-ажылга хаара тудар рынок килдизинге келир. **Телефону 1-11-57.**

КОСМОЭНЕРГЕТИКА

Октябрь айның эгезинде Москва хоорайга космоэнергеттерниң 1 дугаар съездизи бооп эрткен. Аңаа Алтайның күрүнениң техниктиг университетиниң кафедра эргелекчизи профессор П.И.Госыков космоэнергетиканың каналдары бар деп бадыткап турар дуржулгалар дугайында медээни кылган. Октаргайның арыг, чырык херелдери-биле кижилерниң эмнээшкинин, арыглаашкынын чедип алып бо арганың үнген дөзү Тибет чурту бооп турар. Космоэнергетика эмнээшкининде кол угланышкын кижини Октаргай болгаш Чер-биле тудуштуруп чоруур күчү-күш төптөриниң (чакраларның) ажылын тургузары бооп турар. Күчү-күш төптөриниң ажылы кошканда кижиге каргыш, чатка дээш, өске-даа дооралар бар бооп болур. Кадыкшыл байдалы база оон хамааржыр.

Бо талазы-биле космоэнергет **Кара-кыс Болатовна Монгуш** Кызыл хоорайның Декабристер кудумчунун 6 дугаар бажыңының 1 квартиразында күлээп ап турар.

Телефону 1-07-45.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат,
Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек,
Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22)3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6611.
Чагыг 131.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.